

AUTOREFERATY

Marek Białokur

Opole

Myśl społeczno-polityczna Joachima Bartoszewicza¹

Joachim Stefan Bartoszewicz (1867–1938), publicysta, ideolog, polityk i dyplomata, to postać, która wniosła istotny wkład w proces kształtowania się myśli społeczno-politycznej obozu narodowo-demokratycznego w I połowie XX w. W świadomości społeczeństwa polskiego jego dokonania, w tym spuścizna publicystyczna, nie są jednak powszechnie znane. Zepchnięty w cień Romana Dmowskiego, podobnie jak wielu innych polityków obozu wszechpolskiego, przywoływany bywa tylko na kartach naukowych opracowań dotyczących dziejów Narodowej Demokracji. I trudno kwestionować taki układ, biorąc pod uwagę dokonania przywódcy ruchu narodowodemokratycznego. W procesie zacierania pamięci o innych politykach endeckich to nie format Dmowskiego miał decydujące znaczenie, a trwająca przez dziesięciolecia powojennej historii Polski zmowa milczenia, przerywana tylko wówczas, gdy należało w ich stronę skierować ostrze krytyki. Sytuację ratowała historiografia emigracyjna oraz nieliczna grupa polskich historyków, dzięki którym z końcem lat siedemdziesiątych podjęto trud przedstawienia bardziej obiektywnego oblicza dokonań i koncepcji narodowych demokratów.

Do roli jednego z głównych twórców koncepcji społeczno-politycznych w środowisku narodowodemokratycznym Bartoszewicz przygotowany był nad wyraz dobrze. Decydowało o tym wszechstronne wykształcenie i doświadczenie zdobyte w trakcie wieloletniej pracy społeczno-politycznej na Ukrainie. Dla wielu Polaków na tym obszarze Bartoszewicz był w latach 1906–1918 symbolem walki o prawa narodu polskiego. Politycznego obycia wieloletni działacz Związku Ludowo-Narodowego i Stronnictwa Narodowego w międzywojennej Polsce nabył także w trakcie obrad konferencji pokojowej w Paryżu, gdzie jako członek Komitetu Narodowego Polskiego wszedł w skład polskiej delegacji.

Bogaty w szereg interesujących wątków życiorys Bartoszewicza to również dwukrotny wybór na fotel senatora II Rzeczypospolitej w latach 1922 i 1930 oraz członkostwo w składzie polskiej delegacji na rokowania z Niemcami dotyczące traktatu handlowego (1925–1927). Ostatnim dającym się precyzyjnie wyodrębnić okresem jego biografii był czas, w którym z polecenia

¹ Autoreferat pracy doktorskiej obronionej 20 stycznia 2005 r. na Wydziale Historyczno-Pedagogicznym Uniwersytetu Opolskiego. Promotorem rozprawy był prof. dr hab. Jan Rzońca, recenzentami prof. dr hab. Karol Fiedor, dr hab. (prof. UO) Leszek Kuberski.

Romana Dmowskiego kierował pracami Stronnictwa Narodowego, największej prawicowej partii politycznej w Polsce po przewrocie majowym. Gdy zestawimy te fakty z informacją, że był autorem ważnych, choć podobnie jak on sam nieco już zapomnianych publikacji (*Podręczny słownik polityczny*, *Znaczenie polityczne Kresów Wschodnich dla Polski* czy *Zagadnienia polityki polskiej*) oraz kilkuset artykułów, z których znaczną część stanowiły szeroko komentowane publikacje programowo–ideologiczne, podjęcie się zadania mającego na celu nakreślenie obrazu życia i myśli społeczno–politycznej Joachima Bartoszewicza wydało się być przedsięwzięciem ze wszelch miar zasadnym.

Joachim Bartoszewicz, podobnie jak wielu innych działaczy Narodowej Demokracji, nie doczekał się pełniejszego opracowania monograficznego. Jak dotychczas jedynymi poświęconymi mu publikacjami pozostają wspomnienia pośmiertne opublikowane w prasie codziennej, szkice biograficzne z opracowań powstałych przed 1939 r., powojenne biogramy zamieszczone w słownikach, encyklopediach i publikacjach wspomnieniowych oraz kilka artykułów skreślonych przez mówiącego te słowa.

Podstawowych informacji dotyczących działalności politycznej Joachima Bartoszewicza dostarczyły autorowi materiały zgromadzone w Archiwum Akt Nowych (AAN). Z jego zasobów wykorzystano m.in. zespoły: Rady Polskiej Zjednoczenia Międzypartyjnego i Organizacji Polskich w Rosji — ilustrujące porewolucyjny kijowski okres aktywności Bartoszewicza w strukturach polskich organizacji społeczno–politycznych. Ponadto obszerne dokumenty Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu, Delegacji Polskiej na Konferencję Pokojową w Paryżu oraz Biura Prac Kongresowych — zawierające szereg istotnych informacji, dotyczących udziału Bartoszewicza w jednej z najważniejszych konferencji pokojowych XX w. Tam też odnaleziono zostały liczne opracowania jego autorstwa dotyczące kluczowych dla analizy myśli społeczno–politycznej kwestii, w tym m.in. problematyki narodowej, granic odradzającego się państwa polskiego, czy koniecznych w jego ocenie kierunków polityki zagranicznej Drugiej Rzeczypospolitej. W odtworzeniu kolejnego etapu kariery dyplomatycznej Bartoszewicza nad Sekwaną oraz jego poglądów pomocne okazały się ponadto materiały Ambasady Rzeczypospolitej Polskiej w Paryżu. W celu nakreślenia obrazu życia politycznego międzywojennej Polski, w którym to bohater niniejszej rozprawy aktywnie uczestniczył, sporo istotnych informacji wniosły materiały policyjne, stanowiące część zespołu ówczesnego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, a także Komisariatu Rządu na m. st. Warszawę. Nie mniej ważnych dla ustalenia koncepcji Bartoszewicza wiadomości dostarczyły materiały znajdujące się w aktach Stanisława Grabskiego, Stanisława Rymara, Erazma Piltza i Władysława Sikorskiego. Ze zbioru druków ulotnych, jak i dokumentów Stronnictwa Narodowego wykorzystano materiały dotyczące działalności i struktury ugrupowania.

W Archiwum Państwowym m.st. Warszawy pomocny okazał się zespół Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego (1869–1917), umożliwiający weryfikację podstawowych informacji na temat studiów Joachima Bartoszewicza na Wydziale Medycznym. Niestety, brak większości akt osobowych studentów w znaczący sposób wpłynął na ograniczenie zakresu wykorzystanych materiałów.

Dzięki materiałom zgromadzonym w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego udało się określić warunki zatrudnienia Joachima Bartoszewicza w Polskiej Szkole Nauk Politycznych przykrakowskiej wszechnicy, jak i problematykę zagadnień poruszanych przez niego w trakcie wykładów.

Kwerenda w Centralnym Państwowym Archiwum Historii Ukrainy w Kijowie pozwoliła na włączenie do pracy kilku istotnych informacji dotyczących pracy Joachima Bartoszewicza w redakcji „Dziennika Kijowskiego” oraz okoliczności jego aresztowania i pobytu w więzieniu na Łukjanówce na przełomie 1912 i 1913 r.

W Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie wartościowe okazały się materiały Stanisława Kozickiego, ilustrujące działalność Joachima Bartoszewicza w strukturach Ligi Narodowej.

Cennych informacji dostarczyły ponadto bogate zbiory rękopiśmienne i ikonograficzne zdeponowane w Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu, Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Bibliotece Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie oraz Bibliotece Narodowej w Warszawie.

I tak z zasobów archiwalnych Biblioteki Raczyńskich wykorzystano spuściznę Marii i Włodzimierza Bartoszewiczów, zawierającą obszerny materiał genealogiczny, relacje i wycinki z prasy oraz liczne dokumenty, korespondencję i zdjęcia rodziny Bartoszewiczów. Zbiór rękopisów wrocławskiego Ossolineum umożliwił prześledzenie różnych dziedzin aktywności społeczno-politycznej Joachima Bartoszewicza, głównie za sprawą zdeponowanych w nim wspomnień autorstwa jego syna, Włodzimierza Bartoszewicza. Obok nich ze zgromadzonych we wrocławskiej bibliotece materiałów przydatne w ustalaniu wielu istotnych kwestii dotyczących Bartoszewicza, w tym także jego poglądów, okazały się wspomnienia Konstantego Skrzyńskiego i Kazimierza Fudakowskiego. A ponadto dzienniki Juliusza Zdanowskiego, opracowania Stanisława Kozickiego dotyczące historii obozu narodowodemokratycznego oraz opracowanie poświęcone działalności Ligi Narodowej na Ukrainie do 1920 r. autorstwa Stanisława Zielińskiego.

W odtworzeniu działalności i myśli społeczno-politycznej Joachima Bartoszewicza na tle dziejów obozu wszechpolskiego, nieocenione okazały się być „Teki Zielińskiego”. Nie sposób wymienić wszystkich przeanalizowanych, a następnie włączonych do pracy materiałów z tego zespołu. Dość powiedzieć tylko, że stanowią one przysłowiową kopalnię wiedzy o dziejach obozu narodowodemokratycznego. Ze zbiorów Biblioteki Narodowej wykorzystano m.in. wspomnienia: Jana Żółtowskiego, Zofii Iwanickiej z Rodowiczów i Marii Skrochowskiej. Wielu informacji zaczerpnięto również z interesującego diariusza Jerzego Drobnika, ukazującego wielkopolskie środowisko działaczy narodowodemokratycznych, z którym Bartoszewicz był blisko związany. Z zasobów Biblioteki Narodowej wykorzystano ponadto fragmenty korespondencji Ignacego Chrzanowskiego oraz wspomnienia Dymitra Szarzyńskiego, odnoszące się do polskiej aktywności społeczno-polityczno-oświatowej na Ukrainie w pierwszych dwóch dziesięcioleciach XX w.

Z katalogu źródeł drukowanych szczególnie wartościowe okazały się stenogramy z posiedzeń I i III kadencji izby wyższej parlamentu II Rzeczypospolitej. Zawarte w nich przemówienia Bartoszewicza pozwalają dziś na ukazanie najważniejszych kierunków jego działalności parlamentarnej oraz myśli społeczno-politycznej. W grupie tej wymienić należy również deklaracje programowe, broszury, oświadczenia polityczne i druki propagandowe Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego, Związku Ludowo-Narodowego i Stronnictwa Narodowego, których pełne zestawienie pomieszczono w bibliografii rozprawy.

Podstawową bazę źródłową rozprawy stanowią jednak prace zwarte, broszury, a także liczne artykuły prasowe Joachima Bartoszewicza, zamieszczone w kilkunastu czasopismach, takich jak: „Ateneum Polskie” (1908), „Dziennik Kijowski” (1906–1914), „Gazeta Warszawska” (1918–1935), „Głos Lubelski” (1922), „Kurier Poznański” (1921/1937–1938), „Myśl Narodowa” (1926–1929/1935–1938), „Przegląd Polski” (1918), „Przegląd Wszechpolski” (1922–1924) czy „Warszawski Dziennik Narodowy” (1935–1938). W pracy posłużono się także materiałem archiwalnym i bibliotecznym, w tym rękopiśmiennym, którego zestawienie wraz z obszernym katalogiem opublikowanych już źródeł pozwala na przybliżenie głównych wątków biografii i myśli społeczno-politycznej Joachima Bartoszewicza.

Istotną rolę w rekonstrukcji myśli społeczno-politycznej Joachima Bartoszewicza i jego biografii odegrała obfita literatura pamiętnikarska i wspomnieniowa. Jego sylwetka utrwaliła się m.in. na kartach opublikowanych już wspomnień: Tadeusza Bieleckiego, Zdzisława Dębickiego, Marii Dunin-Kozickiej, Stanisława Grabskiego, Jędrzeja Giertycha, Jana Harusewicz, Stanisława Kozickiego, Eugeniusza Romera i Władysława Studnickiego.

Nie sposób pominąć w tym miejscu dokonania polskiej historiografii w odniesieniu do analizy myśli politycznej formacji narodowodemokratycznej i opisu jej dziejów. Przy omówieniu wykorzystanych w dysertacji opracowań i artykułów naukowych, szczególnie dużo uwagi należy poświęcić osobie profesora Romana Wapińskiego, którego dorobek naukowy, jak i pionierski charakter wielu podejmowanych inicjatyw badawczych, wyznaczył kierunek przyszłych prac nad ideologią, strukturą i pozycją Narodowej Demokracji w historii narodu i państwa polskiego. Opracowania Wapińskiego są tym bardziej wartościowe dla niniejszej rozprawy, iż postaci Joachima Bartoszewicza, a przede wszystkim jego koncepcjom politycznym, jak i roli w łonie narodowych demokratów, przypisuje on istotne miejsce.

Pośród opracowań innych autorów pomocne okazały się prace dotyczące dziejów i ideologii obozu narodowodemokratycznego. W gronie tym szczególnie ważne są opracowania podejmujące problematykę stosunku Wszechpolaków do mniejszości narodowych, wizji ustroju politycznego, kształtu polskiej państwowości oraz obszaru i granic Drugiej Rzeczypospolitej. Osobną grupę monografii stanowią prace poświęcone wpływowi katolicyzmu na formowanie koncepcji społeczno-politycznych oraz polityce zagranicznej. W tej grupie za najistotniejsze dla tematu pracy należy uznać rozprawy: Olafa Bergmanna, Antoniego Bobrusa, Andrzeja Borkowskiego, Janusza Farysia, Andrzeja Friszke, Krystyny Gomółki, Bogumiła Grotta, Bogdana Halczaka, Krzysztofa Kawalca, Jerzego Kornasia, Teresy Kulak, Ewy Maj, Mateusza Niecia, Mieczysława Ryby, Mieczysława Sobczaka, Jerzego Janusza Tereja, Adama Wątor, oraz Piotra Wandycza i Tadeusza Wolszy.

W prezentacji koncepcji społeczno-politycznych Joachima Bartoszewicza na tle stanowiska zajmowanego przez innych przedstawicieli ugrupowań prawicowych kluczowe okazały się opublikowane już biografie. Do grupy tej należy zaliczyć zarówno klasyczne biografie, poświęcone Romanowi Dmowskiemu, Janowi Ludwikowi Popławskiemu i Zygmuntovi Balickiemu, a także Edwardowi Dubanowiczowi, Stanisławowi Grabskiemu, Władysławowi Grabskiemu, Janowi Korneckiemu, Władysławowi Konopczyńskiemu, Stanisławowi Kozickiemu i Stanisławowi Strońskiemu, jak również monografie poświęcone analizie dokonania ideowotwórczych polityków narodowodemokratycznych, w tym Tadeusza Bieleckiego, Stanisława Grabskiego, Romana Rybarskiego i Wojciecha Wasiutyńskiego. Swój istotny wkład w odtworzenie i analizę stanowiska Bartoszewicza wniosły ponadto artykuły poświęcone myśli społeczno-politycznej takich działaczy i ideologów Narodowej Demokracji, jak: Stanisław Głąbiński, Stanisław Kozicki, Stanisław Rymar i Zygmunt Wasilewski.

W celu sprecyzowania tematu pracy konieczne jest podanie w tym miejscu przyjętej w niej definicji myśli politycznej (myśli społeczno-politycznej). Jest to tym bardziej istotne, że trwająca od blisko trzydziestu lat dyskusja wokół tej kwestii nadal w sposób istotny dzieli historyków. Według autora pod pojęciem myśli politycznej rozumiemy nie tylko refleksje typu socjologicznego czy filozoficznego. Dlatego też definicja autorstwa Marcina Króla, w której „myśl polityczna obejmuje swoimi zainteresowaniami wszystkie publiczne zachowania jednostek i grup społecznych, które w jakikolwiek sposób odnoszą się do wzajemnych relacji między tymi jednostkami i grupami oraz do wytworów ich działań”, wydaje się być z racji swej szerokiej formuły najbardziej odpowiadająca dokonanej w pracy analizie koncepcji społeczno-politycznych Joachima Bartoszewicza. I choć zakres definicji nakreśla bardzo rozległy obszar proble-

matyki badawczej, a tym samym zmusza autora do poszerzenia bazy poznawczej o szeroko rozumianą publicystykę polityczną, to w pracy odzwierciedlenie znalazły przede wszystkim te zagadnienia, którym na przestrzeni blisko czterdziestoletniej aktywnej działalności społeczno-politycznej Bartoszewicz poświęcał szczególnie dużo uwagi. W ich skład wchodzi przede wszystkim zagadnienia dotyczące narodu, mniejszości narodowych, ustroju politycznego i państwa. W obszar jego zainteresowań na stałe wpisana była również analiza sytuacji międzynarodowej i polityki zagranicznej Polski, włączając w to stanowisko czynników rządowych wobec poszczególnych państw, zawierane układy sojusznicze, czy wreszcie kwestie wojny i pokoju. Zestawienie to koreluje w pełni ze stwierdzeniem mówiącym, że polska myśl polityczna była skierowana w latach niewoli na analizę przyczyn upadku Rzeczypospolitej, by po jej odbudowie szukać odpowiedzi na pytanie, jak odzyskaną niepodległość utrzymać i umocnić.

W prezentowanej rozprawie, składającej się z dwóch części, pomieszczonych zostało łącznie siedem rozdziałów. Pierwsza część, która ma charakter rozbudowanego szkicu biograficznego, składa się z trzech rozdziałów, podczas gdy druga, zasadnicza z punktu widzenia tematu pracy, z czterech. W części tej przyjęty został układ problemowy, przy jednoczesnym zachowaniu chronologii opisywanych wydarzeń w ramach poszczególnych rozdziałów, tak aby przedstawić możliwie najbardziej klarowny obraz myśli społeczno-politycznej Joachima Bartoszewicza.

W rozdziałach poświęconych analizie myśli społeczno-politycznej Bartoszewicza ramy chronologiczne wyznaczają lata 1906–1938. Wynika to z faktu, że 1906 r. otwiera w biografii Bartoszewicza okres aktywnej działalności społeczno-politycznej i dziennikarskiej w Kijowie, gdzie po raz pierwszy na łamach „Dziennika Kijowskiego” zaprezentował swoje koncepcje, które następnie dopracowywał i publicznie prezentował w okresie międzywojennym, publikując nieprzerwanie niemal do samej śmierci we wrześniu 1938 r.

W pierwszej, *stricte* biograficznej części rozprawy przedstawione zostały drogi życia i działalności Joachima Bartoszewicza na tle wydarzeń historycznych. Otwiera go pierwszy rozdział, a w nim krótki opis historii jego rodziny, dzieciństwa i młodościowych fascynacji. W dalszej jego części odtworzono lata nauki i studiów w Warszawie, Paryżu i Lwowie. Sporo miejsca poświęcono kwestiom związanym z pierwszymi krokami w karierze zawodowej. Drugi rozdział w całości poświęcony został działalności Bartoszewicza w Kijowie, gdzie m.in. tworzył, a następnie redagował polską gazetę codzienną „Dziennik Kijowski”, oraz jego aktywnej działalności w polskich organizacjach na Wschodzie w latach I wojny światowej. Treść trzeciego rozdziału w tej części pracy wypełnia opis aktywności Bartoszewicza na polu polityki, dyplomacji i dziennikarstwa w okresie międzywojennym. W tym m.in. jego udział w pracach delegacji polskiej na konferencję pokojową w Paryżu (1919–1920), okres senatorski (1922–1927; 1930–1935), czy prezesury w Stronnictwie Narodowym (1928–1936). Treść wszystkich trzech rozdziałów części biograficznej uzupełniają informacje dotyczące najbliższej rodziny Bartoszewicza oraz opinie wyrażane na jego temat przez przyjaciół, znajomych, a także politycznych przeciwników.

W drugiej, głównej części rozprawy, zatytułowanej *Drogi myśli*, szczegółowej analizie poddane zostały koncepcje społeczno-polityczne Joachima Bartoszewicza. Zagadnienia związane z narodem, zajmującym w myśli politycznej Bartoszewicza miejsce bardzo ważne, wypełniły treść pierwszego rozdziału. Zaprezentowano w nim definicję narodu i państwa narodowego autorstwa endeckiego polityka oraz jego stanowisko wobec polskiego charakteru narodowego i patriotyzmu. Zwrócono również uwagę na rolę sporu dotyczącego określenia prymatu narodu nad państwem, lansowanego przez ruch narodowy w polemikach z przedstawicielami innych obozów politycznych.

Tematem drugiego rozdziału uczyniono zagadnienia ustroju politycznego. W jego obrębie przeanalizowano wizję ustrojową państwa polskiego, lansowaną przez Bartoszewicza zarówno przed, jak i po 1918 r., a także miejsce jego koncepcji na tle myśli politycznej obozu wszechpolskiego. Zwracają tu uwagę przede wszystkim wypowiedzi Bartoszewicza poświęcone pozycji i kompetencjom obu izb parlamentu oraz prerogatywom głowy państwa w strukturach władzy w Polsce.

Zagadnienie mniejszości narodowych w myśli społeczno-politycznej Joachima Bartoszewicza stanowi problematykę podjętą w trzecim rozdziale, szczególnie interesującą z uwagi na okoliczność przypisywania mu przez środowisko narodowodemokratyczne roli jednego z głównych ekspertów w sprawach narodowościowych. W przypadku tego zagadnienia analogicznie jak w poprzednich rozdziałach duże znaczenie ma cezura 1918 r., która warunkuje jego stanowisko. Kilkunastoletni pobyt Bartoszewicza na Ukrainie przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości okazał się być w tej kwestii nie bez znaczenia, rzutując na lansowane w dwudziestoleciu międzywojennym poglądy. W rozdziale szczegółowej analizie poddano ponadto koncepcje Bartoszewicza wobec mniejszości żydowskiej i niemieckiej z uwagi na fakt, że obie te grupy w II Rzeczypospolitej miały wyjątkowo silną pozycję społeczno-ekonomiczną.

Osnowę ostatniego, czwartego, rozdziału pracy stanowi analiza położenia Polski na europejskiej scenie politycznej i związanych z tym kwestii: terytorium i granic państwa, polityki wobec sąsiadów i głównych mocarstw europejskich, a także bezpieczeństwa II Rzeczypospolitej oraz gwarancji pokoju w Europie końca lat trzydziestych.

Kreśląc obraz myśli społeczno-politycznej Joachima Bartoszewicza, pragnąłem przedstawić po części również jego sylwetkę. Interesowało mnie ukazanie tego, jakim był politykiem, ideologiem, publicystą i człowiekiem. I choć niniejsza praca stanowi pierwszą próbę przedstawienia sylwetki oraz myśli społeczno-politycznej Joachima Bartoszewicza, to jej tworzeniu stale towarzyszyła konstatacja, że nie może ona rościć sobie pretensji do roli opracowania w pełni wyczerpującego.